

ԿՂՈՒ ՄՈՒԹԱՅՅԱՆ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (ԺԱԺԴ ԴԱՐԵՐ)

հա. Ա-Բ, Փարիզ, Լե Բեյ Լեառը, 2012, էջ 734+408

Հայագիտական շրջաններին քաջածանոթ Կլոդ-Արմեն Մուլթաֆյանը անցած նոյեմբեր ամսին, Փարիզի լավագույն հրատարակիչներից մեկի՝ «Les Belles Lettres»-ի անունից հրատարակեց 2002 թ. Փարիզ-1-Սորբոն համալսարանում պաշտպանած իր դոկտորական ավարտաճառի հիմնովին վերանայված տարբերակը: Գրքի մեջ, բացի Կիլիկիայից ներառված է Մեծ Հայքի և գաղութների, մի խոսքով՝ ողջ հայաշխարհի (*Monde Arménien*) ժԱ-ԺԴ դդ. քաղաքական, եկեղեցական և մշակութային պատմությունը: Պիտի նկատի ունենալ, որ մենագրությունն ունի հանրագիտարանային բնույթ և հիմնվելով սկզբնաղբյուրների վրա, հավակնում է պատասխանել դարաշրջանի Հայոց պատմության գրեթե բոլոր հիմնական խնդիրներին: Գրքի առաջին հատորում ամփոփված է հետազոտությունը, երկրորդում՝ ազգաբանական ցանկերը, աղյուսակները, քարտեզները, պատկերները, մատենագիտությունը և անվանացանկերը, որոնցով լրացվում է մենագրությունը ու ստեղծվում դարաշրջանի ամբողջական պատկերը: Առաջին հատորում օգտագործված է հղումների հստակ սկզբունք. բացի տողատակի ծանոթագրություններից, հեղինակն օգտագործում է լուսանցքները, հղելով երկրորդ հատորում ներկայացված դիզակտիկ նյութերը (Ծագումնաբանական ցանկեր (G), ամուսնական կապերի աղյուսակներ (T), քարտեզներ (C) և լուսանկարներ (R)): Մեր նպատակն է հայագետների ուշադրությունը հրավիրել գրքում արժարժված խնդիրների այժմեականության և թարմության վրա: Գիրքը գրված է համաշխարհային պատմական պրոցեսների, աղբյուրների քննական վերլուծության և Հայոց պատմության իրադարձությունների համակողմանի քննության հիմքի վրա:

Գրքի առաջին հատորում հայագիտության զարգացման ամփոփ ակնարկից հետո, հեղինակն անցնում է սկզբնաղբյուրների ներկայացմանը (էջ 16-47), բաժանելով դրանք երկու խմբի՝ հայկականի և ոչ հայկականի, հիմնականում անդրադառնում է պատմագրությանը և կատարում հետաքրքիր դիտողություններ: Այնուամենայնիվ, այս բաժնում կարելի էր ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ, օրինակ, Միքայել Ասորու երկի մասին խոսվում է և՛ հայկական (էջ 24), և՛ օտար սկզբնաղբյուրների բաժիններում (էջ 43), իսկ Քարթլիս Յիսուրեբայի մասին, միայն վրացական բաժնում, նկատի չառնելով

այդ երկի միջնադարյան հայերեն թարգմանության բնագրի¹ յուրահատկությունները: Չի բացատրված, թե ինչու՞ են խաչակրաց Կիպրոսի լատինագիր հուշարձանները, բյուզանդական և վրացական այլալեզու պատմագրական հուշարձանների հետ միասին, հայտնվել «Արևելյան քաղկեդոնական աղբյուրներ» (էջ 41-43) ապակողմնորոշող վերնագրի տակ: Գրքի շարադրանքում չարժեր «Կեղծ» անվանել Փավստոս Բյուզանդի անունով մեզ հասած պատմությունը (էջ 259, տ. 15 ևն.), ինչպես նաև «Ընդարձակ Սմբատ» (էջ 89, տ. 24, 92, տ. 2, 190, տ. 27 և այլուր) անունով հայտնի ժամանակագրությունը, քանի դեռ հստակորեն չի ճշտվել, թե այդ երկերում ի՞նչ, ո՞վ և ինչպե՞ս է կեղծել կամ կեղծվել²:

Հաջորդ հատվածն անվանված է «Թուրքիյաններն ու ֆրանկները. Թագավորության ծնունդը (1045-1219)» (48-111): Անդրադառնալով Բագրատունիների պետության պատմությանը, հեղինակը ներկայացնում է Բյուզանդիայի և սելջուկների քաղաքականությունը Այսրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում, այդ ֆոնի վրա ներկայացնելով հայկական պետության անկումը և վրացականի բարձրացումը, ժԱ դարում հայկական բնակչության արտագաղթը հայրենի գավառներից և վերահաստատումը Կիլիկիայում: Օգտագործելով հայտնի հիմնական գրականությունը, հեղինակը ներկայացնում է Փիլարտոսի ժամանակներից Մերձեփրատյան տարածքներում հաստատված Մելիտենեի, Եդեսիայի, Մարաշի³, Քեսունի հայազգի կառավարիչների մասին պահպանված սկզբնաղբյուրները, ներկայացնում Առաջին խաչակրաց արշավանքի ղեկավարներին, Ֆաթիմյան վեզիր՝ հայազգի ալ-Աֆդալի կողմից Երուսաղեմի հանձնումը խաչակիրներին: Այստեղ կարելի էր անդրադառնալ նաև սելջուկյան նվաճումների յուրահատկություններին, իսկ մոնղոլներին վերաբերող մասում տալ նրանց տիրապետության առանձնահատկությունները: Ամենևին գաղտնիք չէ, որ սելջուկների ռազմարշավից հետո, Մերձավոր Արևելքում ստեղծվեցին անիշխանական անկլավներ, որոնցից մի քանիստում իրենց իշխանությունները հաստատեցին բուն Հայաստանից դուրս եկած ռազմաքաղաքական ուժերը, ժամանակի ընթացքում իրենց պետականությունը հաստատելով այդ տարածքների վրա: ներկայացնելով 1098-1118 թթ. Հյուսիսային Ասորիքում տեղի ունեցած

¹ Տե՛ս «Քարթլիս Ցխովրեբայի» հին հայերեն թարգմանությունը, լույս ընծայեց Իլիա Աբուլաձեն, Թբիլիսի, 1953: Աշխատանքում համադրված են սկզբնաղբյուրի միջնադարյան վրացերեն և հայերեն զուգահեռ բնագրերը:

² Տե՛ս Հ Մարգարյանի և Ա. Բոզոյանի գրախոսությունը Ժ. Դեդեյանի կողմից Սմբատի ընդարձակ խմբագրության ֆրանսերեն թարգմանության հրատարակության առիթով «ՊԲՀ», 1981, 2, էջ 286:

³ Թերևս Կ. Մութաֆյանի աչից վրիպել է, որ Թաթուլ իշխանը ըստ պահպանված կնիքների, կարող է լինել Բակուրիան իշխանական տոհմից: Տե՛ս **В. П. Степаненко, В. С. Шандровская**, Татул и Пакурианы. - Античная древность и средние века. 2005. Вып. 36, стр. 171-193.

իրադարձությունները, Կ. Մուլթաֆյանը մասնագետների ուշադրությունն է հրավիրում դրանց նկատմամբ հայ միջնադարյան պատմագրության և ազգաբնակչության վերաբերմունքի վրա, անդրադառնում է խաչակիրների հետ հայ իշխանների ստեղծած խնամիրական կապերին, որոնցով և բացատրում է տարածաշրջանի պատմության որոշ միտումներ: Մինչ խաչակիրների երևալը, հայկական զինվորական ուժերը տարբեր միջոցներով փորձում էին տեր դառնալ Մերձեփրատյան գավառներին, իսկ Կիլիկիայի հայկական երկու իշխանական տները՝ Ռուբինյաններն ու Հեթումյանները, հետզհետե ամրապնդում էին իրենց դիրքերը տարածաշրջանում: Հետաքրքրություն է ներկայացնում այստեղ հեղինակի այն միտքը, թե Կիլիկիան մինչև 1137 թ. դե յուրե բյուզանդական էր, դե ֆակտո՝ նորմանական, իսկ Բոհեմունդի կողմից 1100 թ. ստեղծված, Անտիոքի լատին պատրիարքությանը ենթարկվող Տարսոնի և Մամիստրայի եպիսկոպոսական աթոռները, մինչև 1198 թ., Ռուբինյանների ձեռքին լատիններին ահաբեկելու գործիքներ էին (էջ 64-65): Պակաս հետաքրքիր չէ նաև հեղինակի այն տեսակետը, որ իր փեսա Վասիլ Տղայի միջոցով Լևոն Ա իշխանը փորձում էր պաշտոնականացնել Ռուբինյանների դերը իբրև Գող Վասիլի ժառանգ (էջ 66): Հիշարժան է հեղինակի դիտարկումը, ըստ որի եղեսիայի Կոմս Ժոսիին Ա-ի առաջին կինը կարող էր լինել Ռուբինյան իշխանների քույրը (էջ 67, 68), իսկ Լևոն Ա իշխանի կինը պիտի լիներ Պաղտին Բ Երուսաղեմացու դուստրերից կամ հարազատներից մեկը (էջ 68): Պատմագրության մեջ առաջին անգամ ուշադրություն է հրավիրվում Հովհաննես Բ Կոմենենոսի կողմից 1137/8 թ. այդ տիկնոջ գերություն փաստի վրա (էջ 75) և հետազոտության ոլորտ են ներգրավվում Միքայել Իտալիկոսի նամակները՝ գրված Հովհաննես Աքսուխին (էջ 75): Կ. Մուլթաֆյանը գրքի ողջ շարագրանքի ընթացքում հիմնականում հղում է հնարավոր բոլոր սկզբնաղբյուրները և գրականությունը, սակայն երբեմն էլ չի հետևում իր սկզբունքին, օրինակ. խոսելով 1126-27 թթ. Իկոնիայի ներսում Արաբ Դանիշմանյանի ծավալած ներքաղաքական պայքարի նշանակության մասին (էջ 69), մոռանում է հղել գիտական գրականությունը⁴: Իմ կարծիքով, Թորոս Ա-ից Լևոն Ա-ին իշխանության փոխանցման հանգամանքներին վերաբերող (էջ 69-70) հատվածները կարելի էր ավելի խորացնել⁵, կամ Իսահակ Կոմենենոսի նկատմամբ Լևոն Ա-ի քաղաքականությունը (էջ 71-72) ներկայացնել ավելի լայն պատմական ենթատեքստում⁶, անդրադառնալ Լևոն Ա իշխանի կողմից Հովհաննես Բ Կոմենենոս կայսերը ցույց տրված դիմադրության որոշ

⁴ Հմմտ. Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի արևելյան ֆաղափականությունը և կիլիկյան Հայաստանը ժԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Եր., 1988, էջ 57-58, 62-63:

⁵ Տե՛ս Ա. Բոզոյանի գրախոսությունը «Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը» գրքի. և Մատենադարանի Բանբեր (այսուհետև՝ ԲՄ), 18, Եր. 2008, էջ 322, հմմտ. Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի..., էջ 95, ծան. 150; G. Dedeyan, Les Arménien entre Grecs, Musulmans et Croises, Lisbonne, 2003, vol. I, p. 527:

⁶ Տե՛ս Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի..., էջ 87-88:

մանրամասներին (էջ 74)⁷: Կ. Մուծաֆյանը վարանում է թվագրել Թորոս Բ իշխանի կողմից Կիլիկիայի իշխանապետության վերականգնման թվականը (էջ 77), անգամ չի քննարկում Բ խաչակրաց ռազմարշավի բերած գաղափարախոսությունը պայմանավորված, և գրականության մեջ առաջարկված տարբերակը⁸: Այս հատվածում հեղինակը մասնագետների ուշադրությունը սրում է Թորոս Բ-ի լեգիտիմության խնդրի վրա (էջ 77)⁹, շեշտադրում նրա վարած քաղաքականության կառուցողական բնույթը (էջ 81-82): Մլեհը Կ. Մուծաֆյանի սիրած պատմական «կերպարներից» է, որը դաշնակցելով Հալեպի մուսուլման տիրակալ Նուր ադ-Դինի հետ, հիմքերն է դրել Կիլիկիայի պետական անկախ քաղաքականության (էջ 83-86): Այս տեսանկյունից արժեք ավելի լայն քաղաքական ենթատեքստի մեջ քննարկել Հայոց կաթողիկոսությունը Անտիոքի պատրիարքական աթոռ վերանվանելու տրամադրությունները¹⁰, որոնք ավելի հստակվեցին ԺԲ դարի վերջին՝ Անտիոք քաղաքը ռազմական ուժով նվաճելու փորձերով: Մլեհի սպանությունից (1175 թ.) հետո, Կիլիկիայի քաղաքականությունը կտրուկ լատինամետ երանգներ է ստանում (էջ 87), սրվում են փոխհարաբերությունները Իկոնիայի սուլթանության և Այուբյան եգիպտոսի հետ: Հեղինակն ավելի մասնագիտորեն կանգրադառնար ԺԲ դարի Վրաստանի քաղաքականությանը, եթե հիմնվեր վրացագետ Հ. Մարգարյանի մենագրության արդյունքների վրա¹¹: Այնուամենայնիվ, Կ. Մուծաֆյանն ամենուր փորձում է ճշգրտել սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները և հարթել գիտական գրականություն մտած թյուրիմացությունները, և ի պատիվ նրա պետք է ասել, որ բոլոր սկզբնաղբյուրները նորովի վերընթերցված են: Հատվածի վերջին մասը նվիրված է Լևոն Մեծագործի իշխանության դարաշրջանին, ուր հեղինակն անդրադառնում է գահի ժառանգման նրբություններին¹², Լևոնի իշխանության

⁷ Տե՛ս Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի... էջ 111-116:

⁸ Տե՛ս Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի... էջ 164-190, հատկապես, էջ 180:

⁹ Կառաչարկեին մեկ այլ աշխատանքային տարբերակ ևս, որը բխում է Կ.Մուծաֆյանի հիմնադրույթից. եթե Լևոն Ա-ի տարբեր կանանցից են ծնվել Ստեփանեն ու Մլեհը, Ռուբենն ու Թորոսը: Մրանով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, թե ինչու հատկապես վերջիններին է Հովհաննես Կոմնենոսը գերեվարել Կ. Պոլիս:

¹⁰ Տե՛ս Ա. Բոզոյան, Հայ-բյուզանդական... էջ 192-205: Այս խնդրին Կ. Մուծաֆյանն անդրադառնում է եկեղեցական բանակցություններին վերաբերող հատվածում (էջ 549):

¹¹ Տե՛ս հատկապես Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի ֆանի հարցեր, Եր., 1980:

¹² Այս խնդիրը հեղինակի ուշադրության կենտրոնում է. այդ է պատճառը, որ նա անդրադառնում է Կիլիկիայի գրեթե բոլոր միապետների իշխանության լեգիտիմության դրսևորումներին, հաճախ երկխոսության մեջ մտնելով Լ. Տեր-Պետրոսյանի առաջադրած տեսակետների հետ, երբեմն էլ հակադրվելով դրանց (օրինակ, էջ 214-215, հմմտ. Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, հտ. Բ, Եր. 2007, էջ 408-424 նմ.):

առաջին տարիների փառասիրության դրսևորումներին¹³, դարաշրջանի իրադարձություններին (Երուսաղեմի անկում և Գ խաչակրություն), որոնք իրենց կնիքն են դրել Կիլիկիայի պատմության վրա, ինչ որ իմաստով պայմանավորել թագադրության¹⁴ և միջազգային ճանաչման խնդիրները: Թագադրությունից հետո Լևոն Ա¹⁵ թագավորը իր ջանքերն ուղղում է Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա պետությունների (Լատինական, Տրապիզոնի և Նիկիայի կայսրություններ, Վրաստանին ենթակա Զաքարյան իշխանություն) հետ փոխհարաբերությունների զարգացմանը, ակտիվորեն միջամտում է Անտիոքի իշխանության ներքին կյանքին և պատերազմում նրա դեմ սեփական իրավունքների պաշտպանության համար: Այդ պայքարում Լևոն Ա-ն իր կողմն է գրավում նույնիսկ Հռոմի պապությանը, Սրբազան հոռոմեական կայսրությանը, Հոսպիտալիերների զինվորական հոգևոր կարգին (Բ. 103) և 1216 թ. վերջապես հասնում է իր նպատակին, Անտիոքի իշխանության գահին նստեցնելով իրեն ժառանգ հռչակած Ռուբեն-Ռայմոնդին: Անընդհատ պատերազմների այս քաղաքականությունն էլ հավանաբար սպառեց Կիլիկիայի տնտեսական ներուժը և երկիրը չկարողացավ դիմադրել Իկոնիայի սուլթանության 1216 թ. ներխուժմանը, ունեցավ տարածքային կորուստներ, դարձավ վերջինիս հարկատուն: Լևոն Ա-ը նաև հրաժարվեց իր կողմից հովանավորվող Ռուբեն-Ռայմոնդից. փորձելով հարթել իր պետության ապագան՝ նա, սեփական դուստր Զաբելին ամուսնացնելու միտումով, բանակցություններ վարեց Հունգարիայի գահաժառանգի հետ: 1219 թ. Լևոն Ա-ի մահով այս պլանները ևս ի չիք դարձան:

Հաջորդ հատվածը վերնագրված է «Հեթումյաններ¹⁶ և մոնղոլներ. Թագավորության վերելքը (1219-1289)» (էջ 112-170): Լևոնի մահից հետո, շուրջ հինգ տարի կառավարական ճգնաժամը շարունակվում էր երկրում: Կ. Մովսիսյանը ճշտում է Լևոնի ժառանգ՝ Զաբելի ծննդյան թվականը (էջ 114), Լևոնի մյուս հավանական ժառանգների գահի համար պայքարի հիմնական փուլերը և Հռոմի պապության դերը այդ պայքարում (էջ 115-117): Կիլիկիայի վեր-

¹³ Բերելով մինչ թագավոր դառնալը Լևոնի համար օգտագործվող տիտղոսները (էջ 92), կարծում եմ կարևոր էր արձանագրել Ներսես Լամբրոնացու թղթում օգտագործված «քրիստոսագոր իշխող», «ինճնակալ» կոչումները, տե՛ս նաև ԲՄ, 18, էջ 325-326:

¹⁴ Հեղինակն առանձին ֆննարկում է թագադրության թվականի խնդիրը, և հարցի աղբյուրագրական ֆննությունից հետո կանգնում է 1198 թ. հունվարի 6-ի վրա (էջ 99-101):

¹⁵ Կ. Մովսիսյանը առանձին վերնագրի («Ռնչպես Լևոն Բ-ը դարձավ Լևոն Ա-ին») տակ անդրադառնում է պատմաբաններին հուզող խնդրի բացատրությանը (էջ 97-98), իսկ հետագա շարադրանքում և Ծագումնաբանական աղյուսակներում տալիս Կիլիկիայի միապետների՝ իր կողմից ճշգրտված, պաշտոնական հերթականությունը (համառ. էջ 192, 428-429, G 43-45):

¹⁶ Պետք է նկատի ունենալ, որ Կ. Մովսիսյանը հիմնվելով սկզբնաղբյուրների վրա հավաստում է, որ Հեթումյանները թեպետ շարունակում են դիտվել իբրև Ռուբինյաններ (էջ 118), սակայն աշխատանքում շարունակում է իրավացիորեն օգտագործել Հեթումյան տոհմանունը:

նախավի համար անհաջող, Զաբելի առաջին Ֆիլիպ Անտիոքցու¹⁷ հետ պսակադրությունից հետո: Վերջապես Զաբելին հաջողվեց ամուսնացնել իր հոր հարազատ քեռու որդու, գահի խնամակալ Կոստանդին պալլի (հմմտ. G 42) գավակ Հեթումի հետ: Կ. Մութաֆյանն անդրադառնում է Իկոնիա-Կիլիկիա միջպետական հարաբերությունների բնույթին (էջ 119), այդ պայքարում հստակեցնում է Լամբրոնի Հեթումյանների դերը (էջ 120), հայագիտության անձանոթնոր նյութեր շրջանառության մեջ դնում հայ-լատին փոխհարաբերություններից (էջ 120): Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է մոնղոլական պետության ստեղծմանը, հավատարիքներին և լայնածավալ այդ պետության մեջ նեստորական հոգևորականության խաղացած դերին: Կ. Մութաֆյանը մոնղոլական կայսրության հիմնադրման հետ է կապում լատին պատմագրությանը հայտնի «Հովհաննես քահանայի»¹⁸ առասպելախառն պատմությունները (էջ 121-124), կապելով դրանք Կովկաս կատարած նրանց առաջին ներխուժման արձագանքների և Ե խաչակրության իրադարձությունների հետ: Նա անդրադառնում է Զալալ ադ-Դինի ռազմարշավներին և մոնղոլների կողմից Կովկասի երկրների հպատակեցմանը, եվրոպային օգնության կանչող վրացական պետության դիմումներին, Կիլիկիայի հայկական թագավորության սպասողական դիրքին ի դեմս Իկոնիայի սուլթանության և մոնղոլների բախմանը վերջինիս հետ, որը տեղի ունեցավ Քյոսե Դաղում (էջ 124-133): Մանազկերտի (1071 թ.) և Քյոսե Դաղի ճակատամարտերի նշանակությունը տարածաշրջանի և համաշխարհային պատմության զարգացումների վրա կարելի է դնել նույն հարթակի վրա: Իրանցից հետո ուժերի դասավորությունը միջազգային ասպարեզում շրջադարձորեն փոխվում է: Եթե առաջինից հետո սելջուկ թյուրքերին անցավ Մերձավոր Արևելքի ճակատագրի տնօրինումը, ապա երկրորդում մոնղոլները կարողացան իրենց ձեռքը վերցնել համաշխարհային տիրապետության լծակները և առևտրական ճանապարհները: 1243 թ. Քյոսե Դաղի ճակատամարտով մոնղոլները տեր դարձան Փոքր Ասիայի մեծ մասին, Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը ստիպված էր ճանաչել մոնղոլների գերիշխանությունը և, խոստմնազանց լինելով՝ նրանց հանձնեց իր երկրում ապաստան գտած Իկոնիայի տիրակալի ընտանիքին, թեպետ ըստ Կ. Մութաֆյանի, սուլթանի մայրը՝

¹⁷ Կ. Մութաֆյանը Ֆիլիպ Անտիոքացու, իսկ հետագայում Գի դը Լուսինյանի սպանության պատճառ է համարում ոչ միայն նրանց լատինամետ կեցվածքը, ինչպես դա ընդունված է հայ պատմագրության մեջ, այլ նաև հայկական կառավարող վերնախավի նկատմամբ նրանց կողմից ցուցաբերած գոռոզամտության դրսևորումները (էջ 116, 213-214):

¹⁸ Հովհաննես Բանանայի պետությունը ժամանակակից պատմագրության մեջ երբեմն նույնացվում է Կարա-Խիտայների, ինչպես նաև Վրաց թագավորության հետ (տե՛ս Гумилёв Л. Н., Поиски вымышленного царства. Легенда о “государстве пресвитера Иоанна”. - М.: Айрис-Пресс, 2003, **Շոթա Բադրիձե**, Վրաստանի փոխնախարարությունները Բյուզանդիայի և Աբխազիայի եվրոպայի հետ (X-XIII դդ.), Թբիլիսի. - «Մեցնիեթեբա», 1984, էջ 153-175 (վրացերեն):

Մահ-Փերի հաթունը հայկական ծագում կարող էր ունենալ (էջ 134-135): Հեղինակն արդարև այս իրադարձությունների հետ է կապում 1244 թ. Երուսաղեմի երկրորդ անկումը, որն ազդարարում էր մոնղոլների դեմ ստեղծված՝ մերձավորարևելյան մուսուլմանական պետությունների նոր դաշինքի մասին (էջ 135), որի մի կողմում հայտնվել էին մոնղոլները և իրենց նվաճած, սակայն դեռևս ինքնիշխան՝ Վրաստանի և Կիլիկիայի հայոց քրիստոնյա պետությունները, իսկ մյուս կողմում՝ Իկոնիան, Կարամաններն ու Մերձավոր Արևելքի Այուբյան պետությունները: Գուլուկի թագադրման արարողության ժամանակներում (1246 թ. օգոստոս) նվերներով խանին և նրա սատելիտներին այցելության էին շտապում տարածաշրջանի (Վրաստանի, Իկոնիայի ևն.) և եվրոպական բազմաթիվ պետությունների (Հռոմի պապություն, Ֆրանսիա ևն.) ներկայացուցիչներ: Հայաստանի նկատմամբ մոնղոլների ծրագրերը ճշտելու առաքելությունները խաների մայրաքաղաք է ճանապարհորդում նաև Կիլիկիայի Հեթում թագավորի եղբայր Սմբատը, որն հեղինակի հաշվումներով Կարակորում պետք է հասած լինի 1247 թ. վերջին կամ 1248 թ. սկզբին, այսինքն՝ Գուլուկի թագադրումից գրեթե մեկ տարի անց (էջ 136-139): Վերջինիս դեսպանագնացության արդյունքներից էր Կիլիկիայի նկատմամբ մոնղոլների իշխանության ճանաչումն ու մոնղոլների հետ համագործակցության ապահովումը, որն հաստատելու համար Սմբատն ամուսնացավ Կարակորումի արքունիքի իշխանադստրերից մեկի հետ (G 33): Հեղինակը փորձում է պարզել, թե Գուլուկի թագադրության արարողությանը ներկա հյուրերից ո՞ւմ նկատի ունի Ջուլեյնին, անվանելով «le sultan de takvor» (էջ 137, տ. 5, 15): «Թագավոր» եզրի առկայությունը դարաշրջանի մի շարք սկզբնաղբյուրներում հանգեցրել է տարբեր մեկնաբանությունների. Կ. Մովսեֆյանն ենթադրում է, որ այստեղ խոսքը կարող է գնալ Զաքարյան Ավագի մասին: Կարծում եմ տերմինի շուրջ պրպտումները պիտի շարունակվեն, ներառելով դարաշրջանի ողջ մուսուլմանական պատմագրությունը: Թեպետ, եթե մոտենանք դրամագիտության տեսանկյունից, «թագավոր» տիտղոսի միակ թեկնածուն մնում է Կիլիկիայի Հայոց թագավորը: 1252 թ. նոր խան Մոնկայի արքունիք է շտապում Հեթում թագավորը (էջ 139-143): Երկու եղբայրներն էլ (թե՛ Սմբատը, և թե՛ Հեթումը) ծպտված, Կարակորում են շտապել տարբեր ճանապարհներով (C 27), որի ընթացքում հանդիպումներ էին ունենում մոնղոլ բարձրաստիճան պաշտոնյաների և նրանց իշխանությունը ճանաչած հայ իշխանների հետ: Կ. Մովսեֆյանը անդրադառնում է 1254 թ. կնքված հայ-մոնղոլական պայմանագրին և բուն Հայաստանում մոնղոլների վարած դաժան քաղաքականությանը, իշխանության ստեղծմանն ու մինչև 1260 թ. Հուլավուտի վարած հաղթական պատերազմներին, Բաղդադի գրավմանը (էջ 140-147): Մոնղոլների և մամլուկների հակամարտության (1260-1270 թթ.) ֆոնի վրա հեղինակն անդրադառնում է Ասորիքի և Պաղեստինի ռազմական գործողություններին, Կիլիկիայի և Անտիոքի տարածքային ձեռքբե-

րումներին, 1260 թ. մոնղոլական բանակի՝ Զարուտում կրած պարտությանը, միջազգային դիվանագիտական պայքարի սրությանը¹⁹, Հեթումյանների երկու ճյուղերի (Լամբրոնի և Պապերոնի) ներքին հակամարտությանը, Կարաման-մամլուկյան դաշինքին, 1266 թ. մամլուկների ռազմարշավին դեպի Կիլիկիա և դրա հետևանքներին (էջ 148-160): Հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է Լևոն Բ-ի քաղաքականությանը (էջ 160-170), մասնակի հաջողություններին և մամլուկների հետ կնքած ստիպողական պայմանագրերին:

Աշխատանքի հաջորդ հատվածը վերնագրված է «Հեթումյաններ և մամլուկներ. թագավորության հոգեվարքը (1289-1375 թթ.)» (էջ 171-224): Հեղինակը քննելով սկզբնաղբյուրների վկայությունները, ճշտում է Լևոն Բ -ի ընտանիքի անդամների թիվը, նկարագրում է Ասորիքում խաչակրաց վերջին բաստիոնների, ինչպես նաև կաթողիկոսների նստավայր Հռոմկլայի անկումը (1293 թ.), անդրադառնում է Ղազան խանի որդեգրած հակաքրիստոնեական քաղաքականությանը, 1298 թ. մամլուկների Կիլիկիայի դեմ սանձազերծած նոր պատերազմին, Հոմսում մոնղոլների և քրիստոնյաների միասնական բանակի վերջին հաղթանակին (1299 թ.), քննում է Հայոց թագավորի Երուսաղեմ մտնելու խնդրահարույց հարցը (էջ 179-180): Անդրադառնում է Ղազանի կյանքի վերջին տարիներին ձեռնարկված անարդյունք ռազմարշավներին (1300 և 1303 թթ.), Օլջայթու խանի (1304-1316) դիվանագիտական ձեռնարկներին, Այսրկովկասի քրիստոնյաների նկատմամբ իրականացված աննախադեպ հալածանքներին, որոնք ավելի խստացան Աբու Սաիդի (1317-1335) խանության և նրա մահից հետո սկսված անիշխանության տարիներին: Հեղինակը ներկայացնելով Իլխանության անկման գործընթացը, վերադառնում է Կիլիկյան Հայաստանի պատմության խնդիրներին. պապական արքունիքի հետ ժԳ դարի վերջի փոխհարաբերություններին, նոր խաչակրությունների ծրագրերին (էջ 188), Հեթում Բ Ֆրանցիսկյան վանականի դավանական և պետական քաղաքականությանը (էջ 188-194), նրա եղբայրներ Թորոսի, Սմբատի, Կոստանդինի, ինչպես նաև Լևոն Գ-ի իշխանության բնույթին, 1307 թ. Պիլարդուի կողմից Հեթում Բ-ի և Լևոն Գ-ի սպանությանը, Օշին թագավորի և նրա կանանց ծագումնաբանությանը (էջ 195-196): Կ. Մութաֆյանն անդրադառնում է 1306-1322 թթ. հայ-կիպրական քաղաքական և ամուսնական փոխհարաբերություններին (էջ 196-199), հակամարտությանը, նրանց և պապական եկեղեցու ծրագրերին: Հեղինակը մանրամասնորեն քննարկում է 1307-1342 թթ. Կիլիկիայի և Արևմուտքի պետությունների քաղաքական ծրագրերը և փոխհարաբերությունները (էջ 200-209), խաչակրաց նոր ռազմարշավների պլանները, Լևոն Գ-ի (1321-1341) և պալլ Օշին Կոռկոսցու գործունեությունը, 1323 թ. Այասի ավարառությունը և մամլուկների հետ կնքված նոր պայմանագիրը: Ճշտում է Հեթում Նղիրցու դեսպա-

¹⁹ Այդ մասին վկայում է նաև Մխիթար Սկևտացու «Յաղագս համապատուութեան երկուտասան առախելոց» երկը. - «Գանձասար», Եր., 1994, էջ 137-157; Զ, 1996, էջ 403-420:

նագնացությունների և Կոնստանս Արագոնցու հետ Լևոն Գ-ի ամուսնության թվականները: Անդրադառնում է 1335 և 1137 թթ. Մամլուկների նոր ռազմարշավներին և պապական կուրիայի միջոցառումներին: Պակաս հետաքրքիր չեն հեղինակի դիտարկումները Կիլիկիայի պատմության Լուսինյան ժամանակաշրջանի վերաբերյալ (էջ 210-224), ուր հեղինակն անդրադառնում է Կիլիկիայի թագավորական իշխանության անցմանը Լուսինյան հարստության պայազատներին, Գի Լուսինյանի կարիերային Բյուզանդիայում, մամլուկների և եվրոպական իշխողների հետ նրա փոխհարաբերություններին, ասպետական գրականության մեջ նրա հիշատակությանը, հայ պատմագրության մեջ Կոստանդին և Գի անունների շփոթին (էջ 214-215): Կ. Մովսեֆյանը ներկայացնում է Կոստանդին Ա-ի և Բ-ի կառավարման ժամանակաշրջանը (1344-1363, 1364-1373), անդրադառնում Պետրոս Ա Կիպրացու հավանություններին, Մարի Կոռկոսցու գործունեությանը և Լևոն Ե-ի թագավորությանը, ձերբակալությանն ու աքսորին՝ դեպի եվրոպական տարբեր երկրներ կատարած նրա ուխտագնացություններին, կյանքի վերջին տարիներին, թագավորության անկմանը վերաբերող, պատմագրության մեջ թափանցած լեզենդներին, Կիլիկիայի հետագա ճակատագրին²⁰: Կիլիկիայի թագավորական ընտանիքի անդամների ինքնության պարզման գործում հեղինակը տքնաշանորեն քարտազրել է բոլոր սկզբնաղբյուրները, մանավանդ Վենետիկի թ. 710 յայսմավուրքի լուսանցագրություններն ու ժամանակագրությունների և հիշատակարանների տեղեկությունները, որոնք արտացոլվել են նաև ծագումնաբանական ցանկերում:

Գրքի հաջորդ բաժինը նվիրված է Ե-ժԲ դարերի Հայաստանի նախարարական տներին և թագավորություններին (էջ 225-368), ուր հեղինակը սկզբում անդրադառնում է ծագումնաբանության հետազոտման համար կարևոր գործիքներին. հայ պատմագրության, վիմագրության, խնդրին վերաբերող գրականության հիմնական հրատարակություններին, հայկական թվականի վերածանման յուրահատկություններին, անձնանունների օգտագործման հաճախականությանը և կարգին, նյութին վերաբերող հիմնական միջնադարյան տերմինների ընկալման յուրահատկություններին: Բաժնի համար մուտք է ծառայում հայ ազնվականությանը նվիրված հատվածը, ուր հեղինակն անդրադառնում է հայկական ավանդական ավատատիրությանը, միջնադարյան ազնվականական ընտանիքների անուններն ավանդող հիմնական սկզբնաղբյուրներին, հայ ազնվականության հատկանիշներին, Կոստանդին Միրանաձնի «Արարողությունների» գրքում առկա՝ ժ դարի Մեծ Հայքի ազնվականության վերնախավի դերի բացահայտմանը: Հեղինակն անդրադառնում է քաղաքացիական (նախարար, իշխան, թագադիր, տեր), զինվորական (զորավար, ասպետ, հրամանատար, սպարապետ) տիտղոսներին, շեշտադրելով սպարապետի

²⁰ Այստեղ հեղինակի ուղարությունից վրիպել է Գ. Ֆ. Թինոյան, Կիլիկիո Հայոց թագավորությունը և ինֆնիշխան կազմավորումները 1320-1424 թթ., եր., 2011 աշխատությունը:

պաշտոնի առկայության փաստի վրա Ե-ԺԱ դդ. սկզբնաղբյուրներում: Այնուհետև ծանրանում է հիմնական նախարարական ընտանիքների (Մամիրկոնյաններ կամ Թոռնիկյաններ, Կամսարականներ, Արծրունիներ, Օրբելիներ²¹), շեշտադրելով այդ տոհմերի դերը և նրանցից շատերի հաջողությունները բյուզանդական ծառայության մեջ: Առանձին հետաքրքրության են արժանացել Պահլավունիները, որոնց հեղինակը հակված է համարել Կամսարականների շարունակություն. խոսվում է տոհմի Անիական, Բշնիական, Հասանի և Եգիպտոսի ճյուղերի մասին²²: Անդրադառնում է նաև Եգիպտոսի Սպիտակ վանքի հայերեն արձանագրությունների²³ և ֆաթիմյան վեզիր Վահրամի գործունեությանը: Բագրատունիները և նրանց պետությունը հատվածում հեղինակն անդրադառնում է այդ ընտանիքի ծագմանը, Արշակունյաց և հետարշակունյաց շրջանի գործունեությանը, աղբյուրներում վկայված նրանց տիտղոսներին (ասպետ, թագադիր, թագապահ, մարզպան Հալոց, կյուրոպաղատ, սպարապետ, պատրիկ, իշխանաց իշխան, մագիստրոս, թագավոր, արքայից արքա, շահնշահ), ընտանիքի տարբեր ճյուղերին (Անգեղ տուն, Սպեր, Կոգովիտ), Հալոց և Վրաց Բագրատունիների միասնական ընտանիքի երկփեղկմանը²⁴, Արաբական խալիֆայթում Բագրատունիների խաղացած դերին, նրանց հաստատմանը Շիրակում, Աշոցքում և Տայքում, Բագրատունյաց թագավորության պատմությանը, թագավորության մայրաքաղաքներին (Բագարան, Կարս, Անի), Հայաստանի և Կովկասի մյուս իշխանական ընտանիքների հետ նրանց ամուսնական կապերին, թագավորության անկմանը և նրանց հետագա ճակատագրին, Կարսի և Լոռիի²⁵ թագավորություններին, Մաժնաբերդի, Նորբերդի ճյուղերին, Տարոնի Բագրատունիների պատմությանն ու Բյուզանդիայում նրանց խաղացած դերին (էջ 257-273): Այնուհետև հեղինակն անցնում է ժամանակի հայկական մյուս

²¹ Այս շարժում չի բացատրված Օրբելիների առկայությունը, որոնք մինչև 1178 թ. մաս են կազմում վրաց ազնվականության:

²² Ձի բացատրվում, թե Վեստ Սարգիսը, որը կոչվում է նաև Հայկազունի, ինչպես է հայտնվում Հասանյան Պահլավունիների մեջ, քանի որ Գրիգոր Մագիստրոսի դստեր հետ ամուսնությունը կարծում եմ բավարար հիմք չէ նման եզրակացության համար: Արդյոք Հայկազունիները, որոնք հիշատակվում են ԺԱ-ԺԳ դդ. սկզբնաղբյուրներում, առանձին իշխանական ընտանիք չէին:

²³ Պիտի առանձնակի մատնանշել, որ Կ. Մուրաֆյանն իր բարեկամ, լուսանկարիչ Հրայր Խաչերյանի միջոցով ձեռք է բերել այդ վանքի հայերեն արձանագրությունների լուսանկարները և դրանք օգտագործել իր աշխատանքում (R 227):

²⁴ Այստեղ (էջ 261) հեղինակը, կարծում եմ պիտի անդրադառնար նաև վրացագիտության մեջ տարածված տեսակետին (տե՛ս Лорджкипанидзе М. Д., «История и повествование о Багратионах», Тбилиси, 1979 ևն.):

²⁵ Կ. Մուրաֆյանը կասկածանքով է վերաբերում նրանց վերագրված պղնձե դրամին (էջ 270): Վերջերս հայտնաբերվել է արծաթե մեկ այլ արաբատառ դրամ, որը դրամագետներ Ա. Հակոբյանը (Մոսկվա) և Ա. Վարդանյանը (Երևան) կրկին վերագրում են Լոռու Կյուրիկյաններին (տե՛ս A donative silver coin of Kürike II of Tashir-Dzoraget (Lori). – Revue Numismatique, 2013, համընկված է տպագրության):

Թագավորությունների պատմությանը. Արժրունիների պետության հիմնադրմանն ու անկմանը, ազնվականական այդ ընտանիքի հետագա ճակատագրին, Արցախի թագավորություններին, ճշտելով Աղվանք հասկացության աշխարհագրական սահմանները, Դիզակի, Փառխոսի ազնվականական տների պատմությունն ու ճյուղագրությունը (էջ 274-280, G 20-24)²⁶: Հեղինակն առանձին ներկայացնում է նաև Զաքարյան Հայաստանի իշխանությունները, անդրադառնում Զաքարյան իշխանական տանը²⁷ սկզբնաղբյուրներում տրվող թագավորական տիտղոսներին, քննում է նրանց կապը Արժրունիների և Բագրատունիների հետ, անդրադառնում վերջիններիս էթնիկական ծագման խնդիրներին: Շեշտելով, որ մինչև Ավագ Սարգիս այս ընտանիքի մասին սկզբնաղբյուրներում որևէ վկայություն չի պահպանվել, նա Վրաստանում Զաքարյանների դերի կտրուկ բարձրացումը արդարացիորեն կապում է Օրբելյանների ապստամբության ճնշումից հետո²⁸ Մեծ Սարգսի բարձրացման հետ, անդրադառնում է վերջինիս ժառանգների մասին սկզբնաղբյուրների վկայություններին, Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների հետնորդներին, նրանց ստորականեր՝ Ամբերդի Վաչուտյաններին և Բագնայրի Խոռասյաններին (էջ 281-295): Աշխատանքում առանձին ներկայացված են նաև Գուգարքի իշխանությունները. Գագի Վահրամյանները, Ախալցխիսի և Սամցխեի (Ջաղելի) իշխանական ընտանիքները, Մահկանաբերդի Սաղունյանները, Դսեղի Մամիկոնյանները, Հաղպատի և Սանահինի արձանագրություններում հիշատակվող Ուբանյանները (էջ 296-302): ԺԳ-ԺԴ դդ. Բուն Հայաստանի իշխանություններից անդրադառնում է Սյունիքի Օրբելյաններին (Տարսալիճի, Բուրթելի ճյուղերով) և Պոռչյաններին, Արցախի, Զալալյաններին, Վախթանգյաններին, Դոփյաններին (էջ 303-324):

Անդրադառնալով ԺԲ-ԺԳ դդ. հայկական թագավորական հարստություններին, հեղինակը շեշտադրում է ազնվականական ընտանիքների սերնդաբանության հետազոտման գործիքների՝ սկզբնաղբյուրների, ազգակցության մեր-

²⁶ Պիտի նշել, որ դրանք բավական տարբերվում են Ա. Հակոբյանի կազմած նյութագրությունից (տե՛ս Խաչեն-Խոխանաբերդի ամրոցը և նրա իշխանատունը Թ-ԺԳ դարերում (Բնական ակնարկ). - «Հանդես Ամսօրեայ», 2010, սյուն 71-170):

²⁷ Նրանց ինֆոսոսության խնդրին Վրաց թագավորության ֆաղափական կյանքում անդրադարձել է Շ. Մեսխիան (Ներքին ֆաղափական իրադրությունը և պետական կարգը ԺԲ դարի Վրաստանում, Քրիլիսի, 1979, էջ 159-319, վրացերեն): Արժր խնդրի արժարժման ժամանակ օգտագործել նաև Հ. Մարգարյանի (Autour des hypotheses de l'origine Kurde de la maison princiere arménienne des Zakarides. - In: "Iran & Caucasus", vol. I, Tehran, 1997, p. 25-46) աշխատությունը: Ափսոսանքով պիտի նշել, որ ԺԱ-ԺԳ դդ. Բուն Հայաստանի իշխանական ընտանիքների մասին 1996 թ. Հ. Մարգարյանի պաշտպանած դոկտորական առեմախոսությունը ցայսօր լույս չտեսավ:

²⁸ Ընդ որում Կ. Մուրաֆյանը տալիս է երկրայական 1177/78 թ. (մի այլ տեղում 1177 թ.), չնկատելով, որ ապստամբության թվականի ճշգրտման գործում կարևոր է Հ. Մարգարյանի մեկագրությունը (Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի ֆունի հարցեր, Եր., 1980, էջ 175-184):

ձավորության հաշվման և ամուսնական չհասույթյան կանոնական սկզբունքների, գիտական գրականության մեջ շրջանառվող տերմին-եզրերի կարևորությունը, որից հետո անցնում է Ռուբինյանների, Պահլավունիների²⁹, Հեթումյանների և նրանց ճյուղերի գործունեությանը, ազգակցական կապերին, ունեցած տիտղոսներին (304-364): Հեղինակն ընդունելի մոտեցմամբ, Հեթումյանների տարբեր ճյուղերը ներկայացնում է ըստ նրանց ամրոցների (Լամբրոն³⁰, Կոմարդիաս, Պապեռոն, Ճանճի, Նղիր³¹, Կոռիկոս, Կանչի³², Սարվանդիքար, Ասկուրաս), չի մոռանում նաև Մերձեփրատյան, Տարոնի, Աբղարիբ Արծրունու իշխանությունները (էջ 365-368): Թուուցիկ անդրադառնում է Կիլիկիայի հայկական պետության ազնվականական ընտանիքների (հատկապես Ռուբինյանների և Հեթումյանների) միջև հաստատված ամուսնական կապերին և դրանց պատճառներին (էջ 369 և T1):

Այնուհետև, հեղինակը ներկայացնում է ԺԲ դարի Խաչակրաց Արևելքի պետությունների հայազգի իշխանուհիներին և թագուհիներին, միջազգային քաղաքական կյանքում նրանց կատարած դերին (էջ 371-381, T1): Անցնելով ԺԳ-ԺԴ դդ., Կ. Մութաֆյանը ներկայացնում է Կիլիկիայի Հայոց թագավորության քայլերը ամուսնական դիվանագիտության ասպարեզում Անտիոք-Տրիպոլիի դքսության, Երուսաղեմի, Կիպրոսի թագավորությունների և Լուսինյան ընտանիքի հետ: Անդրադառնում է նաև խաչակրաց Արևելքի մի շարք նշանավոր ընտանիքների (Իբեկիներ, Տորոններ և Մոնֆորներ, Բուլոններ, Պիքիյիներ, Մանսելներ, T 2-3, G 77-82) հետ ամուսնական կապերին և դրանց քաղաքական ծախքերին, շեշտադրելով հայ-բյուզանդական (G 83) և հայ-մոնղոլական (T 4) ամուսնությունների քաղաքագիտական նշանակությունը (էջ 382-408):

Աշխարհիկ հաստատությունները բաժնում (էջ 409-442) հեղինակն անդրադառնում է Հայաստան, Փոքր Հայաստան և այլ տերմին-եզրույթներին, որոնցով միջնադարյան բազմալեզու սկզբնաղբյուրներում բնութագրվում է Կիլիկիան, հստակեցնում է դրանց նշանակությունը (էջ 410-413): Քննարկում է

²⁹ Առանձնակի քննարկում է սկզբնաղբյուրների վկայությունները Ներսես Շնորհալու ծնողների վերաբերյալ և համզում նոր արդյունքի (էջ 334-335, G 40): Բացի հղված գրականությունից, Պահլավունիների համար կարել էր օգտագործել նաև Վ.Վարդանյան, Պահլավունիները Հայոց պետականության և հոգևոր անաղարտության պահպանումներ, Եր., 2008 աշխատությունը:

³⁰ Հեղինակը սկզբնաղբյուրների լիարժեք բացահայտմամբ, պատմագրության առջև ռեաբիլիտացնում է պետական դավաճանության մեջ անհարկի մեղադրված, Կեռան թագուհու հայր՝ Հեթում Լամբրոնացուն (էջ 342):

³¹ Այստեղ Կ. Մութաֆյանը նշում է Հեթում Ա-ի ժամանակակից Կոստանդին Նղիրցու տեղը Ծննդաբանական ծառում (էջ 354-255, G 36), հետևելով Լ. Տեր-Պետրոսյանին (Խաչակիրները և հայերը, հտ. Բ, էջ 429-433):

³² Հեղինակը ցույց է տալիս, որ Առն Գ-ի մայր Զաբելը ոչ թե Հեթում Կոռիկոսցու, այլ նրա եղբայր, Կանչի տեր Օշինի դուստրն է (էջ 195, 360, G 34):

Թագավորական իշխանության լեգիտիմության բաղկացուցիչները, իրավական հուշարձանները, Թագադրությունն ու արքունիքի դերակատարությունը, Թագավորական տիրոջները (հատկապես՝ Ամենայն Հայոց Թագավոր), անդրադառնում է Թագավորների օրինական ժառանգությանը, Թագավորների հերթականության պատմագրության մեջ ամրագրմանը, Թագուհիների ու խնամակալների ինստիտուտներին (էջ 414-434): Բագրատունյաց ու Ռուբինյան, Վրացական³³ արքունիքում շրջանառության մեջ եղած պաշտոններին և դրանք զբաղեցնող անձնավորությունների ցանկերին (էջ 435-441):

Արտաքին հարաբերությունները բաժնում խոսվում է երկրի պաշտպանության, դիվանագիտության և առևտրի մասին (էջ 442-474). անդրադառնում է Հայաստանի ռազմական ավանդույթներին, զինարվեստին և մարտունակությանը, Կիլիկիայի և Վրաստանի հիմնական զինվորական պաշտոններին³⁴ և դրանց ղեկավարներին: Կազմում է Կիլիկիայի Հայոց Թագավորության դիվանագիտական միսիաների և երկրի արտաքին հարաբերությունները կարգավորող գրասենյակի պաշտոնեությունների ցանկեր: Քննարկում է Կիլիկիայի կնքած խաղաղության պայմանագրերի տեսակները ըստ պետությունների (Անտիոք, Իկոնիա, մոնղոլներ, մամլուկներ, Կիպրոս), դրանց ձևաչափերը, կարգավորման խնդիրները (էջ 253-461): Այստեղ, մեր կարծիքով, կարելի էր համեմատել կամ զուգահեռ անցկացնել Կիլիկիայի ջանքեր և Վրաստանի մծիգնոբարթությունը-ճկղզոնդիդել³⁵ պաշտոնների միջև, որոնք զբաղեցնում էր երկրում Թագավորից հետո երկրորդ մարդը՝ իբրև կանոն հոգևորական. Կիլիկյան Հայաստանում հիմնականում Սսի արքեպիսկոպոսը, իսկ Վրաստանում, երբեմն՝ կաթողիկոսը: Առևտրի զարգացման հիմնական կենտրոնները Կիլիկիայում նավահանգստային կամ վաճառաշահ քաղաքներն ու ամրոցներն էին, որոնց նշանակությունը պարզաբանելուց հետո, անդրադառնում է երկրի տնտեսական վիճակին. Վենետիկի, Ճենովայի, Արագոնի և Սիցիլիայի հետ ունեցած առևտրական կապերին, եվրոպական առևտրական քարտեզներում (պորտուլան) Կիլիկիայի ներգրավվածությանը, Ասիայի և Եվրոպայի միջև Կիլիկյան և բուն Հայաստանի առևտրի զբաղեցրած դերին, այդ ճանապարհների վրա Այսրկովկասի հայ վաճառականների (Հոնենց, Ումեկ և այլք) դերակատարությանը (էջ 462-474):

Հաջորդ մասը նվիրված է հոգևոր հաստատություններին կամ վարչությանը (էջ 475-515): Անցնելով հայկական կաթողիկոսական աթոռի ստեղծմանը,

³³ Վրաց արժույթի պաշտոնները ավելի մանրամասնորեն անդրադառնում է Շ. Մեսխիան, տե՛ս հղված մենագրություն, էջ 79-158: Պիտի նկատի ունենալ, որ պանպանվել է վրաց արժույթի պաշտոնները ցանկը և կանոնակարգը:

³⁴ Տե՛ս նաև նույն տեղում:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100-102: Վրաց պատմագրության մեջ այդ ինստիտուտն անվանում է նաև վեզիրություն:

ընդգծում է, որ պետականության կորստից հետո, այն իր ձեռքում է պահել նաև քաղաքական իշխանությունը, կաթողիկոսական նստավայրը տեղափոխելով երկրի վարչական կենտրոն: Հայտնի է, որ Սրմանյանի «Ազգապատում»-ի հրապարակումից հետո, հիշյալ խնդիրները մասնագիտական քննարկման չեն արժանացել: Այդ իսկ պատճառով նորովի անդրադարձը կաթողիկոսական իշխանության, ձեռնադրման, եկեղեցական պաշտոնների և տիտղոսների տրման խնդիրներին, պատմաբանների միջավայրում սրում է դրանց անդրադառնալու կամ նորովի մեկնաբանելու ձգտումը (էջ 476-485): Կ. Մութաֆյանը բերում է ԺԲ-ԺԳ դդ. տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովների ցանկը (էջ 485): Նա ներկայացնում է Հռոմկլայում և Սսում կաթողիկոսական ընտրության կարգը³⁶ և օրինաչափությունները, կաթողիկոսական աթոռին բազմած նոր Պահլավունիների հաշորդականությունը և պատմական իրադարձություններով պայմանավորված փոփոխությունները (էջ 492-494), ապա՝ հեղինակն անդրադառնում է Աղվանից և Աղթամարի կաթողիկոսների ընտրության առանձնահատկություններին, հատկապես ԺԳ դ. հանդես եկած նոր միտումներին՝ Կիլիկիոյ Տան առաջացմանը: Տալիս է եկեղեցական աստիճանակարգի կանոնական հիմքերը, արքեպիսկոպոսական իշխանության յուրահատկությունները, ճշտում կաթողիկոսական ցանկերն³⁷ ու անդրադառնում դրանք սրբագրելու կարևորությանը (էջ 485-499): Հետևելով իրենից առաջ գրած հեղինակներին, Կ. Մութաֆյանը ԺԳ դ. վերջով է թվագրում կաթողիկոսական ընտրության նոր մեխանիզմը (էջ 486), ուր հիմնական դերը վերապահվում էր Բջնիի, Հաղբատի, Թագեի և Տաթևի արքեպիսկոպոսներին³⁸: Այստեղ կարելի էր նաև անդրադառնալ ԺԲ դ. Աղվանից կաթողիկոսության նոր կշռի ձեռքբերմանը, որով էլ պայմանավորված էր վերջին Կյուրիկյանների թագադրումը և Բարսեղ Ա կաթողիկոսի օծումը նրանց ձեռքով³⁹: Հակաթոռ կաթողիկոսարանների իշխանությունը հատվածում Կ. Կութաֆյանն անդրադառնում է Աղթամարի կաթողիկոսության հիմնադրմանը, այդ աթոռի գահակալներին և սեփականած «Ամենայն Հայոց» տիտղոսին, Հռոմկլայի և Սսի հետ նրանց փոխհարաբերություններին, ԺԲ դարի վերջին Բարսեղ Անեցու կողմից Բագրատունյաց հնամենի մայրաքաղաքում կաթողիկոսական իշխանության վերականգնման փորձին (1195 թ.), Անահիայի կողմից Իկոնիայի սուլթանության տարածքում նոր կաթողիկոսական աթոռի ստեղծմանը, որն ըստ հեղինակի Կ. Պոլսում ստեղծվելիք պատրիարքու-

³⁶ Հեղինակը նկատում է, որ Սսի Մաշտոցում այն նման է ասորական ավանդույթին (էջ 492, ծան. 20):

³⁷ Այդ ցանկերից նա իրավացիորեն դուրս է բերում Պողոս անունով ենթադրյալ կաթողիկոսի անունը (էջ 495):

³⁸ Ա. Այվազյանը ԺԲ դ. է թվագրում այդ կանոնակարգությունը. տե՛ս Հայոց եկեղեցին ԺԲ դարի հայ ազատագրական շարժման ֆառոսիներում, Եր., 2003, էջ 17-27:

³⁹ Տե՛ս Մատթեոս Ուռույեցի, Ժամանակագրություն, Եր., 1991, էջ 238, 248:

թյան նախատիպն էր⁴⁰, Երուսաղեմի եպիսկոպոսությունը⁴¹ պատրիարքության վերածվելու պատմությանը (էջ 500-509): Կարելի էր անդրադառնալ նաև Աղթամարի կաթողիկոսության իշխանության և Հայոց եկեղեցու նվիրապետական աստիճանակարգում պարոնտերության ինստիտուտի խաղացած դերին, որն ուղղակիորեն կապվում է ավատական հողատիրության և լեգիտիմության խնդրի հետ⁴²: Հաջորդ հատվածում հեղինակն անդրադառնում է պետություն և եկեղեցի փոխհարաբերություններին: Ջրբաժան անցկացնելով մինչև Լևոն Մեծագործի և նրանից հետո ստեղծված փոխհարաբերությունների միջև, Կ. Մովսեփյանն անդրադառնում է հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների միջև մղվող պայքարին⁴³, Սսի արքեպիսկոպոսի հատուկ հեղինակությանը: Հեղինակն անդրադառնում է Կոստանդին Բարձրաբերդցու ժամանակ եկեղեցու և պետության համերաշխությանը, որին գալիս է փոխարինելու Հեթում Բ-ի որդեգրած միարարական քաղաքականությունը, խոսվում է այդ քաղաքականությանը Կոստանդին Բ կաթողիկոսի ընդդիմության, ձերբակալության, ինչպես նաև կաթողիկոսության դեմ պայքարի և Կիլիկիայի քաղաքական կյանքում դավանաբանական պայքարի հետազոտման կարևորության մասին (էջ 510-515): Ըստ երևույթին, մինչև Լևոն Մեծագործի իշխանության տարիները, հայոց կաթողիկոսները գերադասում էին իրենց աթոռը պահպանել մուսուլմանական պետությունների տարածքում (Հալեպի ամիրայություն, Այուբյան սուլթանություն ևն.), ամեն գնով հակառակվում էին հայտնվել որևէ հայկական իշխանության սահմաններից ներս, որպեսզի չըլատեն հայկական էկոմենեի զանազան իշխանությունների ուժերը, միմյանց դեմ չհանեն նրանց (էջ 518)⁴⁴: Կ. Մովսեփյանն ավելի մեծ համատեքստում կարող էր անդրադառնալ պետական և կաթողիկոսական իշխանությունների պայքարին, եթե խնդիրը կապեր Կիլիկիայի ներքին քաղաքական զարգացումների հետ, կամ վեր հաներ կաթողի-

⁴⁰ Կարծում եմ արհեստական է, այդ երկու իրադարձությունների միջև զուգահեռի անցկացումը:

⁴¹ Հեղինակը սխալ է համարում Մ. Չամչյանի այն տեսակետը, ըստ որի Երուսաղեմի հայկական պատրիարքության հռչակումը թվագրվում է 1311 թ. (էջ 508):

⁴² St' u A. Bozoyan, Le système hiérarchique de l'Église Arménienne a l'Époque des Mongols. – “Bazmavep”, 2010, 3-4, p. 526-527.

⁴³ Այստեղ, անշուշտ, հետաքրքիր է Յակոբի տեղեկության ֆննարկումը (էջ 513): Պետության և եկեղեցու հակամարտության (հմմտ. էջ 514, ծան. 7) հետազոտման տեսանկյունից անգնահատելի են նաև Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունները, ուր ներկայացվում են թագավորական իշխանության ծայրահեղ մեղադրանքներն ընդդեմ Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի (տե՛ս Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական, ի լոյս րնձայեաց Մ. Էմին, Մոսկուա, 1861, § ԿԸ, էջ 322):

⁴⁴ Հմմտ. Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի ..., էջ 219-220:

կոսներին տրվող «խալիֆ»⁴⁵ տիտղոսի նշանակությունը և ընկալումը ԺԳ դ. իսլամական աշխարհում (էջ 514, տ. 4):

Գրքի հաջորդ հատվածը նվիրված է կրոնական քաղաքականությանը (եկեղեցական դիվանագիտություն), ուր ներկայացվում է Մերձավոր Արևելքի (Աևանտ) կրոնական խայտաբղետությունը. խոսվում է Հայոց Առաքելական եկեղեցու, իսլամական աշխարհի հետ նրա փոխհարաբերությունների մասին: Հեղինակն անդրադառնում է տարածաշրջանում հակոբիկ և նեստորական եկեղեցիների ներկայությանը, հայ-քաղկեդոնականների դեմ մղվող պայքարին, և դրա ծիսական և տոմարական (Ծնագատիկ) դրսևորումներին, հայերի և խաչակիրների ռազմական բախումներին (էջ 516-520): Կարծում եմ աշխատանքն ավելի կշահեր, եթե ներկայացվեին նաև միակամականները (հետագայում մարտիրներ), ինչպես նաև տարածաշրջանի մուսուլման դրուզները, հեթանոսներն ու աղանդավորները (արևորդիներ ևն.): Հետաքրքիր գնահատականների են արժանանում Մերձավոր Արևելքի հիմնական քրիստոնեական քաղաքական ուժերը. Հեղինակն «իմպերիալիստ» կաթոլիկներից և հույներից առանձնացնում է «ազգայնական» հայերին և հակոբիկ ասորիներին (էջ 520): Այս դեպքում ո՞ր շափանիշներով պիտի առանձնացնել հակոբիկ և նեստորական ասորիներին: Կարելի էր անդրադառնալ «Թուղթ Ընդհանրական»-ի այն մտքին, որ հայ զինվորները նվիրումով պետք է ծառայեն նույնիսկ մուսուլմանական բանակում⁴⁶: Վրացական եկեղեցուն դեմադեմ հատվածում ներկայացնում է Դավիթ Շինարարի ժամանակներում հայ-վրացական եկեղեցադավանական փոխհարաբերությունները և հայերի դերը Վրաստանում, Զաքարյան եղբայրների դավանական պատկանելությունը, Զաքարիայի դիմումի համաձայն Կրիկիայում հրավիրված ժողովի արդյունքները, Թամար թագուհուց հետո հայ-վրացական դավանական փոխհարաբերությունները (էջ 521-523): 1197 թ. Ծնագատիկի մասին իր արժեքը դեռևս չի կորցրել Լ. Մելիքսեթ-Բեկի հոդվածը⁴⁷: Նեստորական եկեղեցու և նրա նկատմամբ Հայոց եկեղեցու վերաբերմունքի, մոնղո-

⁴⁵ Այդ տերմինն առաջին անգամ օգտագործված է Գրիգոր Գ Տղա կաթողիկոսի համար Բանաեղդին Իբն Շադադի երկում, թեպետ պակաս կարևոր չէ նաև Զուվեյնիի տեղեկությունը, Վրաց թագավորի կողմից կաթողիկոսին (վրա՞ց) Բաղդադում նստեցնելու ծագրի մասին (տե՛ս **Յ. Մ. Буниатов**, Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. 1097-1231, М., 1986, с. 166):

⁴⁶ Ընդհանրական թուղթ Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ, Երուսաղէմ, 1871, էջ 77-78:

⁴⁷ **Յ. Մ. Меликсет-Бек**, О междоусобуе в Тифлисе в 1197 году по поводу кривой пасхи (Вокруг старого Тифлиса). - Известия КИАИ, т. III, Тифлис, 1925, с. 49-60 (վերահաստատակված՝ **Յ. Մ. Меликсет-Бек**, Источниковедческие заметки (составил и редактировал **П. М. Мурадян**, Ер., 2010, с. 99-113): Խնդրի հետ է կապվում նաև գրականության մեջ թափանցած շփոթը՝ Գրիգոր Տուսետոբու և Գրիգոր Հաղբատեցու նույնության մասին: Տե՛ս Ա. **Բոզոեան**, Գրիգոր Տուսետոբուի վարդապետին վերաբերող վկայութիւնների ֆնոպիւն. - «Շողակաթ» եկեղեցական, մշակութային, բանասիրական հանդէս, Ստամպոլ, 1995, էջ 55-62:

լական նվաճումների դարաշրջանում երկու եկեղեցիների փոխհարաբերությունների շուրջ խոսվում է հաջորդ հատվածում (էջ 524-525): Ավելի հարուստ են փոխհարաբերությունները ասորի հակոբեկ եկեղեցու հետ. ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի նամակների ներկայացված է երկու եկեղեցիների համատեղ պայքարն ընդդեմ պավլիկյանների և թոնդրակեցիների: Հովհաննես Ժ բար Շուշան կաթողիկոսի հետ նամակագրության շրջանակում հեղինակը քննում է Գէորգ Վերագրիտողին (Լոռեցի) վերագրված նամակում առկա դավանաբանական խնդիրները: ԺԲ դարում հայ-հակոբեկյան փոխհարաբերությունների շրջանակում անդրադառնում է հայկական (ինչպես նաև հայկական ծագում ունեցող եղեսիայի իշխանների) իշխանությունների կողմից ասորական վանքերի թալանին և յուրացումին⁴⁸, Գրիգոր Գ-ի և Մմբեջի եպիսկոպոս բար Անդրեասի հակաճառությանը, Միքայել և Անանուն Ասորիների կողմից Հայոց եկեղեցուն ներկայացրած մեղադրանքին, Թորոս Բ իշխանի կողմից Կիլիկիային տեր դառնալու գործում Անավարզայի եպիսկոպոս Աթանասի օգնությանը, Դիոնիսիոս բար-Սալիբու դավանական դիրքորոշմանը, Ներսես Շնորհալու և ասորի վարդապետ Հակոբի նամակագրությանը (1150 թ.), Շնորհալու կողմից ասորական մատենագրական երկերի թարգմանությանը⁴⁹: Հեղինակը ճշգրտում է Կիլիկիայում ասորիներին պատկանող թեմերի քանակը, ներկայացնում բյուզանդական եկեղեցու հետ Ներսես Շնորհալու և Միքայել Ասորու փոխհարաբերությունները, Հուսիկյան (կամ Ոսկյան) հերձվածի դեմ պայքարը⁵⁰, Միքայել Ասորու և Գրիգոր Գ-ի անձնական փոխհարաբերությունները, Թեոդորոս բար Վահրուհի և Միքայել Ասորու հակամարտության պատճառները, Միքայել Ասորու հետնորդներ Հովհաննես ԺԳ-ի և Իգնատիոս Բ-ի գործունեությունը, Վարդանի կողմից ասորերեն երկերի թարգմանությունը, Ասորի պատրիարքների Կիլիկյան նստավայրերը, հակոբեկյան պատրիարքության վիճակը ԺԳ դարում (էջ 526-542): Կարծում եմ, մինչ աստվածաբանական խնդիրների համակողմանի լուսաբանումը, պետք էր ձեռնպահ մնալ այն դրույթից, թե հայոց և ասորի եկեղեցիների հակամարտության հիմքերից մեկը Հուլիանական և Սևերական հակոտնյա մոտեցումներն են (էջ 527), մանավանդ որ նշվում է, թե Հայոց եկեղեցու դեմ ասորիների թշնամանքը պայմանավորված էր հայերի կողմից հակոբեկյան թեմերի զավթմամբ (էջ 528): Կարելի էր ավելի խորացնել այն միտքը, որ մի կողմից ասորիները ձգտում էին ապահով ապրել Կիլիկիայի և

⁴⁸ Այս տեղեկությունները թերս կարող են բազմալեզու սկզբնաղբյուրների համեմատական ֆննդության, քանի որ վկայված են միայն ասորերեն բնագրերում:

⁴⁹ Կարելի էր անդրադառնալ նաև ասորի քահանայապետ Կարգմանիչ Միքայելի ինֆնուրյանը, հմմտ. Ա. Բոզոյան, Այլագգի թարգմանիչները հայ մատենագրության մեջ. - Լուսն Խաչիկյան. 90, Եր., 2010, էջ 278:

⁵⁰ Այս ուղղության ներկայացուցիչները կարծում եմ, որ ներկայացնում են Կ. Պոլսի եկեղեցու շահերը: Կարծում եմ «Բյուզանդիայի դիմաց» (էջ 526-542-553) բաժնում առանձին պիտի խոսվեր հայոց եկեղեցուց հատվածված այդ շերտի մասին:

հյուսիսային Ասորիքի հայոց իշխանությունների տարածքում, մյուս կողմից էլ ընդվզում էին՝ ավելի վեր դասելով իրենց եկեղեցու դավանաբանությունը (էջ 528-530): Գէորգ Վերադիտողին վերագրված նամակում, բացի հայ-ասորական բանակցություններում արծարծված ծիսադավանական հայտնի խնդիրներից, քննարկվում է նաև «խաչ արհնելոյ»⁵¹ խնդիրը: Հետաքրքիր է, որ այդ ծեսի մեջ ասորական կողմը տեսել է հեթանոսական վերապրուկներ, իսկ հայերենով պահպանված վավերագրերում դրանք կապվում են Արամազդի կաղնու և մի շարք կենդանիների պաշտամունքի՝ մեզ դեռևս անհայտ պատկերացումների հետ⁵²: Ընդդեմ Բյուզանդիայի հատվածում քննարկում է մինչև ԺԲ դարի կեսերը հայ-հունական բանավեճի տարբեր մակարդակները, Հայոց կաթողիկոսարանի հալածանքները 1045-1065 թթ., կայսրության կողմից Պահլավունիներին արված դավանական փոխգիշումը, բյուզանդական հակահայկական մատենագրական հուշարձանների դերը, Ալեքս Ա Կոմնենոսի թշնամական վերաբերմունքը և հալածանքները, Հովհաննես Կոմնենոսի հայկական քաղաքականությունը, ներկայացնում է ԺԲ դարի հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների հիմնական փուլերը, Նիկիայի կայսրերի և Պալեոլոգների դարաշրջանի եկեղեցական փոխհարաբերությունները (էջ 543-553): Հայ քաղկեդոնականների դեմ պայքարը երբեմն միակողմանի է ներկայացված: Հեղինակն այդ եզրի տակ ավելի հաճախ նկատի ունի կաթողիկ-միարարների աշխարհը (էջ 554-587): Հաշվի չեն առնված Փոքր Ասիայում, Հյուսիսային Ասորիքում և Վրաստանում դեռևս արաբական ռազմարշավների ժամանակների նախօրյակին ձևավորված, Կ. Պոլսից կախում ունեցող, քաղկեդոնական հայերի մշակութային միջավայրը⁵³: Հռոմին դեմ հանդիման բաժնում Կ. Մութաֆյանը քննարկման առարկա է դարձրել հայոց եկեղեցու և Հռոմի փոխհարաբերություններին վերաբերող նյութերը. Դաշանց թղթից մինչև պապական եկեղեցու հետ ունեցած փոխհարաբերությունների վավերագրերը, խաչակրաց պետությունների և նվիրապետական համակարգի հետ շփումները, դավանական խնդիրներում կաթողիկ եկեղեցու դիրքորոշման զարգացումները, այդ փոխհարաբերությունները քննարկող Ներսես Լամբրոնացու «առ Լևոն» թուղթը: Անդրադառնալով 1198-1289 թթ. Հռոմի հետ փոխհարաբերություններին, քննում է կող-

⁵¹ Գիրք Թղթոց, Տիղիս, 1901, էջ 345-346: Ասորական սկզբնաղբյուրն այն անվանում է «խաչերի և զանգակների մկրտություն», տե՛ս F. Nau, Lettre du patriarche Jacobite Jean X (1064 - 1073) au catholique Arménien Grégoire II (1065-1105). – Revue de l’Orient Chrétien, deuxième série, t. VII (XVII), 1912, p. 145-198, հատկապես՝ էջ 159-160, 185:

⁵² Խնդրին անդրադարձ կա նաև Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերում: Մեր կողմից հրատարակության է պատրաստվում Գևորգ Վերադիտողի նամակի նոր հրատարակություն, որոշ պարզաբանումներով:

⁵³ Այս առումով անբավարար են օգտագործված հ. ն. Ակինյանի (Սիմեոն Պղնձահանեցի և իր թարգմանությունները վրացերեն, Վիեննա, 1951) և Լ. Մելիքետ-Բեկի («Հայոց վարդապետ Հյուսիսային կողմանց» և նրանց ինֆունությունը, Տիղիս, 1928, վրացերեն) երկերը:

մերի միջև փոխհարաբերությունների ճգնաժամային իրավիճակները, Վարդան Արևելյու պատասխանը պապական լեկաթին, մուրացիկ օրդենների և Դոմինիկ Արագոնցու միսիան, 1251 թ. Սսի ժողովի նյութերը, Մխիթար Սկևռացու դեսպանագնացությունը, Լեոն Բ-ի դիրքորոշումը: Կ. Մութաֆյանը քայլ առ քայլ հետևում է 1289-1307 թթ. Կիլիկիայում հռոմեական ազդեցության ուժեղացման գործոններին, Հեթում Բ ֆրանցիսկյան կրոնավորի գործունեությանը, 1292 թ. Ծոպատի հետ կապված հայոց եկեղեցու ներսում բռնկված բախմանը, Քեոք Սկևռացու և հակալատին պայքարի հզորագույն հենակետի (Գլաձոր) դիրքորոշմանը, Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի մոտեցումներին: Ավինյոնյան գերությունը շրջանում են տեղի ունենում Սսի (1307) և Ադանայի (1316) ժողովները: Այս իրադարձությունների լույսի ներքո ավելի կտրուկ են դառնում հակամիտարարների պահանջներն ու Հովհաննես ԻԲ պապի «հերձվածողներին» դեմ հարձակումները: Ֆրանցիսկյան Զաքարիա արքեպիսկոպոսը և Հովհաննես Մործորեցին հայոց և լատին եկեղեցիների հաշտեցման համար մշակում են նոր մոտեցումներ: Կ. Մութաֆյանը փորձում է բացահայտել թագավորական իշխանության նկրտումները և 1332 թ. խաչակրության հիմնական խնդիրները: Այնուհետև հեղինակը ներկայացնում է Սսի և Ավինյոնի հակամարտության վերջին փուլը. Բենեդիկտ ԺԲ-ի գահակալումը (1334-1342) և Հայոց եկեղեցուն ներկայացված 117 մեղադրանքների փաթեթը, Դանիել Թավրիզեցու և ներսես Պալիանենցի դիրքորոշումը, Վարդան Սկևռացու⁵⁴ հակալատին դիրքորոշումը, Կղեմես Զ (1342-1352) և Ինոկենտիոս Զ պապերի պահանջները: Կ. Մութաֆյանն անդրադառնում է նաև Կիլիկիայի կաթողիկ եկեղեցու բոլոր եպիսկոպոսական աթոռներին, որոնք նրա կարծիքով սկզբում ուղղակիորեն ենթարկվում էին Անտիոքի լատին պատրիարքությանը, իսկ 1268 թ. հետո՝ պապությանը: Հետաքրքիր է անդրադարձը Ղրիմի հայկական գաղութին և այնտեղ հաստատված հայ միտարարներին (Կաֆայի եպիսկոպոս Թադեոս, Սուրխաթի արքեպիսկոպոս Առաքել ևն.) (էջ 554-598):

Հաջորդ հատվածը նվիրված է հայ մշակույթի կենտրոններին. Հեղինակն անդրադառնում է բուն հայկական քաղաքների աստիճանական անկմանը և վանական կյանքի աշխուժացմանը, որոնք էլ հետզհետե դառնում են մշակութային կյանքի կատարիզատորներ, անդրադառնում է նաև Հայաստանում, Վրաստանում, Իրանում, և մանավանդ Թուրքիայում և Ադրբեջանում այդ վանքերի բացահայտման և պահպանման այսօրվա խնդիրներին: Այնուհետև ներկայացնում է եփրոսյան մարզի և Կիլիկիայի (Սև լեռներ, Հոռմկլա, Միս, Տարսոն, Դրազարկ, Սկևռա, Գոներ, Ակներ ևն.), Կենտրոնական (Կամրջաձոր, Անի, Հոռոմոս ևն.), Արևմտյան (Սեպուհ լեռ, Երզնկա ևն.), Հյուսիսային (Սանահին, Հաղբատ, Գոշավանք ևն.), Արևելյան (Գանձասար, Գլաձոր, Տաթև, Նախիջևան

⁵⁴ Կ. Մութաֆյանը անհավանական է համարում այս գործի նույնացումը Վարդան Այգեկցու հետ (էջ 584):

են.) և Հարավային (Աղթամար, Վարազ, Տարոն ևն.) Հայաստանի, ու օտար ափերում գտնվող (Կիպրոս, Իտալիա, Ղրիմ, Երուսաղեմ ևն.) վանական հաստոյությունները, հատկապես Հռոմկլայի, Սսի, գրչական կենտրոնների գործունեությանը (էջ 599-715): Քաղաքների անկման և վանական կյանքի աշխուժացման ընթացքը բնութագրելիս կարելի էր նկատել, որ եպիսկոպոսական աթոռները հետզհետե տեղափոխվում են վանքեր, խնդիր, որի դեմ պայքարում էին Հայոց կաթողիկոսները՝ սկսած Ներսես Շնորհալուց⁵⁵: Խոսելով Աև լեռների վանքերում հայկական մշակութային կյանքի մասին, կարելի էր անդրադառնալ նաև օտար և հայազգի թարգմանիչների համատեղ գործունեությանը իբրև Մեծալոր արևելյան վանական կյանքի կարևոր երևույթի⁵⁶:

Հատորի վերջում հեղինակն ամփոփում է ողջ շարադրանքը, տալիս է աշխատանքում օգտագործված օտար բառերի բացատրությունը: Ներկա մենագրությունում 4. Մուծաֆյանը նոր լիցք է հաղորդում հայ պատմագրությանը, կատարելով բազմաթիվ ճշգրտումներ ու սրբագրություններ: Այդ գործում հեղինակին մեծ օգնություն է ցույց տվել գրաբարի նրբին գիտակ Ազնես Ուզունյանը, որը գրքում տեղադրելու համար վերընթերցել է Պապեռոնի մոտ գտնվող Ս. Փրկիչ եկեղեցու 1241 թ. (լուս. 99-100) և Եգիպտոսի Սպիտակ վանքի (լուս. 227)⁵⁷ արձանագրությունները, և իր խորհուրդներով ավելի հստակեցրել գրաբար բնագրերի ընկալումը աշխատության մեջ: Նմանատիպ հակայածավալ աշխատանքում կարելի է մատնացույց անել նաև վրիպումներ, որոնք, սակայն, երբևէ չեն կարող դույզն ինչ ստվեր ձգել կատարված տիտանական աշխատանքի վրա, խամրեցնել մենագրության բերած թարմ շունչը հայ պատմագրության ասպարեզ: 4. Մուծաֆյանի մենագրությունը գալիս է հարստացնելու հայ պատմագրական միտքը, նոր թափ հաղորդելու զարգացած ավատատիրության դարաշրջանի հետազոտությանը մեզանում:

Գրքի երկրորդ հատորը ամբողջովին հատկացված է վերևում շարադրված նյութի ընկալմանը օգնող օժանդակ նյութերին: Հեղինակը հաճախ լրացնելով եղածները, կազմել է 84 ծննդաբանական աղյուսակներ, ուր ներկայացված են Բագրատունիների, Արծրունիների, Սյունիքի և Արցախի իշխանական տների, Պահլավունիների, Թոռնիկյանների, Զաքարյանների, Վաչուտյանների, Պռոշյանների, Դոփյանների, Սեֆեդիյանների, Ռուբինյանների, Հեթումյանների, Թոռնիկյանների, Լուսինյանների, Շտաուֆենների, Խաչակրաց պետությունների ղեկավարների, Բյուզանդական կայսրերի, Վրաց Բագրատունիների, Շե-

⁵⁵ Տե՛ս Ընդհանրական թուղթֆ ..., էջ 39-40:

⁵⁶ Տե՛ս Ա. Բոզոյան, Օտար թարգմանիչները հայ մատենագրության մեջ. - Առն հաչիկյան. 90: Նյութեր Մատենադարանի հիմնադիր տնօրենի ծննդյան իննսուամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (9-12 հոկտեմբերի 2008 թ.), Եր., 2010, էջ 273-282:

⁵⁷ Հիշատակված արձանագրությունների նշգրտված վերձանությունների թարգմանությունները առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ (տե՛ս նաև, էջ 347-348, 257):

դադյանների, Իկոնիայի սուլթանների, մոնղոլ խաների, հատկապես հայ և այլազգի իշխանական ընտանիքների կապերի՝ ամուսնական զույգերի ցանկերը: Այստեղ Կ. Մութաֆյանը փորձել է ճշգրտել, լրացնել, համատեղել և սրբագրել Կ. Թումանովի, Վ. Ռուդտ-Կոլենբերգի և այլոց ծննդաբանական աղյուսակները, որոնք հետևողականորեն հղվում են վերևում ներկայացված հետազոտական մասում: Առաջին հատորում ներկայացված նյութը խոսեցված է է. Վան Լովի հետ համատեղ կազմած (74) և միջնադարյան (4) քարտեզներով, զանազան հայերեն և այլալեզու ձեռագրերի ու նրանցում տեղ գտած մանրանկարների վերարտադրություններով, միջնադարյան հուշարձանների, վավերագրերի, դրամների, կնիքների և վիմագրերի լուսանկարներով (մոտ 230): Պիտի առանձնակի շեշտել գրքում առկա լուսանկարների բարձր որակը, որոնք մի նշանակալի մասով պայմանավորված են Զավեն Սարգսյանի և Հրայր Հավթ հաշերյանի մասնագիտական հմտություններով:

Վերջում տրվում է, քննարկված նյութին վերաբերող ողջ մատենագիտությունը (էջ 305-352), լիակատար անվանացանկը (էջ 355-395): Պիտի ասել, որ օժանդակ նյութերին ուղեկցում են, հետազոտության բնագիրը լրացնող, համառոտ բացատրագրեր, իսկ լուսանկարները ընտրված են պատմաբանի հոտառություններ և արվեստագետին պատշաճ բժախնդրությամբ: Լուսանկարների թողած տպավորությունը գունարվել է նաև հրատարակչատան մանրակրկիտ և մասնագիտական նուրբ աշխատանքը: Մի խոսքով գիրքը ոչ միայն հաջողված պատմագիտական հետազոտություն է, այլ նաև մերօրյա հրատարակչական արվեստի ցուցադրության բացառիկ օրինակ: